

КОНЦЕПЦІЯ «СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ» (ПОВЕДІНКИ) В ДОСЛІДЖЕННЯХ МАКСА ВЕБЕРА ТА ПОЛІТИЧНОГО БІХЕВІОРИЗМУ

У статті розглянуто історичний та методологічний характер політичного біхевіоризму. Зазначено, що цей напрям в політології виник в середині 20-х рр. ХХ ст. і панував до 1960-х рр., а згодом зазнав кризи. Запропоновано й досліджено авторську гіпотезу про існування деяких схожих рис між методами наукової творчості М. Вебера та методологічними настановами й практичними результатами політичного біхевіоризму.

Ключові слова: соціальна дія, політична поведінка, соціально дієвий індивід, мислячий виборець, раціональний вибір, ідеологічно-нормативні цінності, ідеальні типи, емпірична методика.

Метою статті є дослідження авторської гіпотези про схожість деяких рис дослідницької методології німецького соціолога, економіста, політолога Макса Вебера (1864–1920) з методологією та практикою політичного біхевіоризму. Останній історично виник у «поствеберівський» період, однак розгляд проблеми доцільно почати саме з нього, аби краще зрозуміти, у яких площинах біхевіористи, можливо, «перетиналися» з М. Вебером. з іншого боку, така хронологічна перестановка надасть можливість уникнути ситуації автоматичного «виведення» теорії біхевіоризму з поглядів М. Вебера.

Біхевіоризм, що виник на початку ХХ ст., являв собою нову школу експериментальної психології, котра вважала, що сутність та наукову основу психологічних даних і досліджень (тобто основний предмет психології) має становити не самосвідомість людини (інтроспекція), а її поведінка – цілісне явище, яке об'єктивно можна спостерігати.

Незабаром поведінка людини як предмет дослідження зацікавила соціологів та політологів. Так, у 1925 р. професор Чиказького університету Чарльз Мерріам (1874–1953) висунув положення про політичну поведінку як одну з центральних категорій політології. Він запропонував виявляти специфічні риси політичної поведінки індивіда, тих чи інших соціальних груп, а також масових феноменів емпіричним шляхом, кількісними методами, поєднуючи в політичній науці дослідницькі прийоми емпіричної соціології та соціальної психології [8, с. 248–249]. Після Другої світової війни біхевіористський підхід до політики став панівним спочатку в США, а незабаром і в багатьох західноєвропейських країнах. Докладно процес розвитку цього наукового напрямку ми розглянули у відповідному розділі монографії, присвяченій теорії та методології політичної поведінки [9, с. 18–47], тут наведемо лише основні характеристики політичного біхевіоризму.

У 1950–60-х рр. у різних університетах США – Колумбійському, Мічиганському та ін. – сформувалися три провідні дослідницькі школи біхевіоризму: соціальної психології, політичної соціології та політекономії. Усі

вищеназвані наукові школи об'єднував інтерес до окремого виборця; кожна з них, хоч і по-різному, ставила питання про здатність окремих громадян діяти в умовах демократичної політики, насамперед шляхом участі у виборчих кампаніях.

Упродовж другої половини ХХ ст. політичний біхевіоризм досяг видатних наукових результатів. Він сприяв формуванню та розширенню предмета політичної науки – за рахунок т. зв. «людського чинника», що дало змогу краще зрозуміти загальний механізм взаємодії людини та суспільства. Біхевіористів зацікавили неформальні аспекти влади: внутрішні та зовнішні впливи на політичні настрої соціальних груп, лобістська діяльність, корпоративні інтереси, засоби масової інформації, національні та релігійні традиції, партійні симпатії виборців різних регіонів тощо. Було зібрано та систематизовано величезний фактичний матеріал, створено потужні комп'ютерні бази даних.

Політичний біхевіоризм був заснований на переконанні, що суспільне життя має насамперед індивідуальний вимір, а уявлення про групові соціальні феномени, у тому числі й політичні, можна вивести з узагальнення поведінки окремих індивідів, поєднаних груповими зв'язками. «Методологічний індивідуалізм» біхевіористів починався й закінчувався аналізом або індивідуальної психіки, або раціонального розрахунку індивіда [5, с. 246]. Такий метод створив, зокрема, підґрунтям для досить популярної «теорії раціонального вибору», згідно з якою суб'єкти політики («актори») завжди переслідують мету максимізації своїх матеріальних та інших інтересів. Своєрідною «Біблією теорії раціонального вибору» (як її назвали) стала книга американського дослідника Е. Даунс (Downs A. *An economic theory of democracy*. New-York, 1957), що поклала початок відомій сьогодні «економічній теорії демократії».

Закономірно, що поступово в біхевіоризмі сформувалася концепція так званих «внутрішніх цінностей» індивіда, яким належить домінуюча роль у процесах політичної участі громадян. Але недоліком цієї версії було те, що зміст центральної для політики проблеми – забезпечення єдності приватних і публічних потреб – вона зводила до розуміння політичного інтересу як продукту виключно приватних мотивів, перенесених на публічний об'єкт.

Очевидним був тісний зв'язок політичного біхевіоризму з позитивістською методологією в науці, яка орієнтувалася на пошук «виключно об'єктивного знання» про соціум. Тому біхевіористи намагалися вилучити з політології нормативно-ціннісні установки, «звільнити» її від морально-етичних, філософських, ідеологічних нашарувань, абстрагованих роздумів про закономірності суспільного розвитку. Мають значення не припущення, а знання, які можна перевірити. Отже, політологію потрібно озброїти точними – емпіричними – технологіями досліджень – на зразок тих, якими послуговуються природничі науки.

Здобутки біхевіоризму: дотримання чіткості й точності дослідницького інструментарію (статистичні узагальнення), технічне забезпечення

досліджень (репрезентативне анкетування, машинна обробка інформації), конкретика висновків, практичне застосування результатів тощо на деякий час породили серед частини науковців думку про начебто абсолютні переваги логічного позитивізму над теоретичним аналізом і навіть про «смерть» політичної філософії як академічної науки [2, с. 37].

Але методологія «емпіричного індивідуалізму» входила в протиріччя з даними політичної соціології, заснованої на розумінні політики в її групових формах; політична психологія погано сприймала концепт «типового громадянина», а теорію «раціонально мислячого індивіда» заперечувала політична реальність, коли високоосвічені («раціонально мислячі») громадяни приходили на вибори, хоча добре усвідомлювали, що це безпосередньо не матиме наслідку, який би міг забезпечити їхні особисті інтереси. Біхевіоризм не виявив достатніх можливостей для пояснення закономірностей колективних, масових форм політичної участі та громадсько-політичних рухів. Особливо слабо він реагував на ситуації суспільних криз, коли різко видозмінюється та стає більш рельєфною поведінка політичних акторів, раптово втрачають сенс одні та виникають інші форми взаємодій, модернізуються традиційні цінності, формуються нові ідеали тощо. Недооцінка біхевіористами проблем політичних цінностей, політичних трансформацій, системи детермінант суспільного поступу зменшувала творчий потенціал політичної науки.

Наприкінці 1960-х рр. класичний біхевіоризм трансформувався в «постбіхевіоризм». Його ідеологія націлювала на поєднання в поведінкових дослідженнях емпіричного та ціннісно-нормативного аналізу шляхом відновлення престижу та когнітивної, раціонально-пізнавальної ролі теоретичних досліджень, зорієнтованих на розуміння реальних потреб людини й політики, значення ідейно-ціннісних, моральних аспектів суспільного життя. Здавалося б, це відкривало нові дослідницькі можливості, але усвідомлення методологічних вад своєї попередньої діяльності посилило серед біхевіористів у 80-х рр. ХХ ст. розчарування, згасав інтерес до результатів досліджень, що переросло у системну кризу біхевіористського напрямку.

У теперішній період розвитку політичної науки біхевіоризм, за визначенням англійського вченого П. Данліві, переживає період «конструктивного самооновлення». «Глобалістські підходи, орієнтовані на гранично агреговані сукупності даних, досягли межі своїх можливостей», «ключовим моментом сьогоденного дослідження є спроба описати та нанести на карту відносини, процеси і зв'язки, які самі громадяни вважають важливими незалежно від того, чи мають вони негайні політичні наслідки». «Політологи, що займаються питаннями соціального вибору, теорією держави або дослідженнями політичних партій та соціальних рухів, усе більше обговорюють політичну поведінку без досліджень, оснований на емпіричних опитуваннях, так, начебто їхні рамки здаються їм занадто вузькими» [4, с. 282, 294].

Охарактеризувавши деякі найсуттєвіші історичні та методичні риси біхевіоризму, перейдемо до другої частини нашого аналізу – власне до питання

про значення творчого інструментарію ученого-енциклопедиста Макса Вебера як деякої методологічної ланки, що утворилася між біхевіоризмом – відгалуженням експериментальної психології – та біхевіоризмом політичним. Така постановка питання видається доречною, незважаючи на свою несподіваність і на те, що Вебер досить відверто прагнув відмежовуватися від психології, наголошуючи на соціологічній та політологічній суті своїх досліджень. Однак, як засвідчує уважне прочитання його праць, він об'єктивно не відчував себе повністю вільним від впливу психологічного матеріалу.

За Вебером, основний предмет соціології становить «соціальна дія». Цим поняттям учений характеризував людську поведінку (байдуже, зовнішнє чи внутрішнє діяння, недіяння або перетерплювання), що передбачає два моменти: 1) суб'єктивну мотивацію індивіда або групи; 2) орієнтацію на поведінку іншого (інших). Найперше, чого вимагає оцінка соціальної дії, – це розуміння мотивів індивіда (чи деякої групи індивідів). У цьому наголосі Вебер схожий до психолога, проте (як ми зауважили вище) він намагався рішуче заперечувати таку подібність, наголошуючи, що «дією називається людська поведінка у тому випадку і настільки, якщо і наскільки діючий індивід або діючі індивіди пов'язують з нею суб'єктивний смисл» [цит. за: 3, с. 12]. Осмислена цілеспрямована дія не є визначальною для предмета психології, каже М. Вебер, позаяк мета, яку ставить перед собою індивід, не може бути зрозумілою, якщо виходити лише з аналізу його душевного життя, на чому наполягають психологи.

Вебер визнає, що ідеальний (цілеспрямований) тип соціальної дії у чистому вигляді на практиці зустрічається рідко, а тому пропонує класифікацію із шести «типів дії» залежно від ступеня їхньої цілераціональності. За цим принципом (оскільки *раціоналістичний метод* не тотожний *раціоналістичному змістові* самої соціальної реальності) Вебер змушений брати до уваги соціальні дії, що зумовлені «втручанням незрозумілих елементів... психічних або фізичних фактів, які пов'язані «з» або «в» людині непомітними переходами» [3, с. 15]. (Подібне тлумачення залишає в теорії Вебера чималий простір для психоаналізу та соціальної психології, чого сам дослідник намагається не помічати). Це також означає, що психологія індивіда опосередковує зв'язок між метою та засобами його соціальної дії. Звісно, чим ближче дія до цілераціональності, тим меншим є коефіцієнт психологічного переломлення, тим «чистішим», раціональнішим виявляється зв'язок між метою і засобами. Але як це встановити? Шлях один – показником співвідношення між «душевним» і «раціональним» життям людини (при тому, що тільки останнє робить існування індивіда осмисленим) є конкретний тип соціальної дії, тобто *поведінка* як справжня реальність, котра тільки й може цікавити соціального (у контексті державної влади – політичного) аналітика.

Крім пошуку смислу, мети та раціональних засобів соціальної дії (поведінки) концепцію Вебера з майбутнім (відносно періоду його власної наукової діяльності) політичним біхевіоризмом ріднить положення про виключно *індивідуалістичний* смисл соціальних процесів. Єдиним реальним

суб'єктом соціальної дії, на думку вченого, є індивід – і ніщо інше: ні сім'я, ні нація (народ), ні держава, ні армія. (Тут Вебер мав би відчувати суперечливість подібного тлумачення, хоча б огляду на те, що саме державу він вважав *монополістом* у застосування легітимного фізичного насильства [1, с. 645]. Тому необхідно визначитись: або насильницька дія з боку держави не є соціальною дією (тоді чим?), або, якщо вона такою є (та ще й монополісною!), то як її може вчинити держава... не будучи (за Вебером) реальним суб'єктом соціальної дії?).

Зауважимо ще одну суттєву схожість між методологією Вебера та засадами політичного біхевіоризму. Згідно з Вебером, суспільні інститути (право, держава, релігія) мають вивчатися в тій формі, у якій вони стають значущими для окремих індивідів, у якій останні реально орієнтовані на них у своїх діях [3, с. 17]. Подібний методологічний підхід чітко орієнтує дослідника на усвідомлення суттєвої різниці між цінностями, які людина індивідуально усвідомлює та утилітарно засвоює, й цінностями, що сформульовані політичними філософами й ідеологами. Більше того, соціальне значення останніх (їхню потрібність) Вебер категорично заперечував. Така позиція не в останню чергу була спричинена його незгодою з методикою дослідження соціальних процесів, яку пропонував марксизм.

К. Маркс та Ф. Енгельс у своїх працях прагнули зрозуміти суспільство як деяку цілісність, використовуючи метод переходу від абстрактного до конкретного, за допомогою якого можна відтворити цілісність в понятті. Іншими словами: наукові поняття здатні відбивати сутності існуючих реалій. Вебер, навпаки, виступав проти тих істориків і соціологів, котрі оперували цілісними *конкретними* структурами – такими як нація, держава, установа тощо. Подібні поняття він вважав суто умовними, неадекватними до об'єктивної політичної реальності. На його думку, жодна теорія не може бути «так співмірна дійсності, щоб висловити дещо про її сутність» [6, с. 443]. Отож усі поняття, якими оперують науковці, є лише мисленими конструкціями («утопіями»), що пояснюють досліджуване явище тільки в середовищі мови, але не можуть визначати сам об'єкт, його внутрішню структуру.

Як наслідок, головним методологічним інструментом для Вебера стала винайдена ним категорія «ідеального типу». Ця мислена конструкція являє собою лише розумовий засіб і не є метою пізнання як реальна сутність. Спочатку вона служить для розкриття генетичного (локального, одноразового) зв'язку історичних явищ (це так званий «генетичний ідеальний тип»), а потім за її допомогою мають бути встановлені більш загальні закономірності подій безвідносно до їх просторово-часового визначення – так звані «чисті ідеальні типи» – засоби виявлення зв'язку, що існує завжди. У такий методичний спосіб Вебер намагався розрізнити історичний (емпіричний) та соціологічний (ідеально-раціональний) підходи до аналізу дійсності, однак насправді однозначного вирішення цієї проблеми йому знайти не вдалося [3, с. 9–11, 17].

Конструкція «ідеальних типів» (умовних понять) мала виконувати, на переконання Вебера, роль засобу дослідження, який повністю «незалежний від цінностей», тобто захищений від можливого й згубного впливу конкретної політичної практики, ситуації та ідеології [3, с. 39–40]. (Як уже було сказано вище, цих самих настанов дотримувався й політичний біхевіоризм у період його розквіту).

То, можливо, Макса Вебера насправді слід вважати прямим предтечею біхевіоризму в політології? Спробуємо ще пошукати аргументів на користь такої тези.

З першого погляду здається, що існує глибока відмінність між веберівською «теорією соціальної дії» та «поведінковими теоріями» біхевіористів у тому плані, що в основі першої лежали операції з мисленими утвореннями – «ідеальними типами», які були покликані замінити конкретні «структури реальності» «ідеалізованим простором», а біхевіористи прагнули перетворити на головний інструмент своїх досліджень «максимально реалістичні» (позитивні) емпіричні дані. І зробили в цьому напрямі дуже багато, проте...

Свої «ідеальні типи» Вебер не виводив з емпіричної реальності, а конструював їх як теоретичні схеми. Він відмовлявся при вивченні соціального життя керуватися методом «безпосереднього вживання» у середовищі. Натомість «емпірична методика» біхевіористів спочатку начебто доводила свій цілковито «антывеберівський» характер, однак по мірі накопичення в ході великомасштабних опитувань величезного фактичного матеріалу об'єктом дослідження почав ставати такий собі «середній громадянин», узагальнений «єдиний архетип виборця», що, зрештою, призводило до висновків, котрі мало враховували життєвий досвід реальних людей. Як наслідок – абстрактний «єдиний архетип», запропонований біхевіористами, усе більше почав скидатися на «ідеальний тип» Вебера, хоча й не став його цілковитим двійником.

Про подібність між веберівським та біхевіористським підходами щодо пояснення явищ соціальної дії (поведінки) свідчить також методика дослідження причинності електоральної поведінки (відома як «воронка причинності»), яку в 1960 р. запропонували учені Мічиганського університету (Campbell A., Converse P. E., Miller W. E., Stokes D. E. *The American voter*. New York, 1960). Її особливість полягає в тому, що внутрішні й зовнішні чинники впливу на виборців розглядаються як деяка послідовність подій – причин і наслідків – причому дослідник у ході такого аналізу поступово виключає ті наслідки, які, на його думку, з плином виборчого процесу помітно втрачають свій вплив. «Воронка», таким чином, за ефектом об'єднання (взаємного поглинення) чинників «звужується», «сходиться» в одній точці. Тобто, кількість наслідків (як суми певних причин) починає зменшуватися до кількох основних, котрі й розглядаються як безпосередні (основні) причини того чи іншого результату голосування. Подібні моделі (звуження масштабів чинників по мірі наближення до результатів) не без

успіху використовуються політологами й сьогодні. На думку російських фахівців, «воронка причинності» є прикладом пошуку такої собі «золотої середини» між дослідницькими моделями, що являють собою вкрай універсальні, «ідеальні» конструкції, утворені шляхом виділення найбільш типових рис широкого кола явищ і які не мають прямих аналогів у реальному житті, та моделей, створених на основі описування окремих випадків. Вибір між цими двома позиціями, зауважує Є. Ю. Мелешкіна, «це вибір між універсальністю та унікальністю» [7, с. 47].

Підкреслимо, що самі учені-біхевіористи походження багатьох своїх досліджень, що побудовані на індивідуалістичній традиції та мікросоціологічних моделях, пов'язують безпосередньо з Вебером [5, с. 246]. Але результати подібних розробок не завжди виявлялися «веберівськими». Так, вивчення моделей соціального впливу, заснованих, зокрема, на довір'ї та взаємодії, що властиво згуртованим соціальним утворенням (наприклад, родинам, у яких близькі люди високо цінують одне одного), показало, що близькість і довіра є головними складниками політичного впливу і, таким чином, вплив не має особливого стосунку до раціонального мотиву й мети, зате визначає електоральний вибір. Подібні висновки не узгоджувалися з критеріями, які Вебер брав за основу визначення смислу соціальної дії (раціональність, цілеспрямованість, мета).

Методологію М. Вебера та постулати політичного біхевіоризму, як виглядає, єднають такі риси: 1) концепція «соціальної дії» – людської поведінки, що є головним предметом наукового аналізу; 2) пріоритетна методологічна настанова на вивчення «соціально дієвого індивіда», що є носієм «особисто значущих цінностей»; 3) дослідження узагальненого «раціонального смислу» соціальної дії та пошуки «мислячого виборця»; 4) відмова від ідеологічно-нормативних оцінок в ході наукових досліджень; 5) орієнтація на «ідеальні наукові типи» та «чисте, математично доведене наукове знання».

Висновки Отже, на поставлене вище запитання: «Чи був Макс Вебер ідейним провісником політичного біхевіоризму?» відповідь може бути компромісною: і так, і ні. Зрозуміло, що німецький учений не мав нічого спільного з емпіричною практикою біхевіористів. Вихідними пунктами і основними засобами його аналізу були теоретичні узагальнення – «типоутворення». Однозначно тлумачити погляди Вебера як складову наукових надбань політичного біхевіоризму у тому значенні, як цей напрям розвинувся пізніше – у 40–60-х рр. ХХ ст. – немає достатніх підстав, проте окремі елементи веберівської концепції «соціальної дії» засвідчують наявність такого зв'язку, що слід брати до уваги сучасним соціологам і політологам.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Вебер М. Избранные произведения*. Москва, 1990. С. 644–706.
2. Гаджиев К. С. Политическая наука. 2-е изд. Москва, 1995. 400 с.
3. Гайденок П. П. Социология Макса Вебера. *Вебер М. Избранные произведения*. Москва, 1990. С. 5–41.

4. Данливи П. Политическое поведение: институциональный и эмпирический подходы. *Политическая наука: Новые направления*. Москва, 1999. С. 281–296.
5. Карминес Э. Г., Хакфельд Р. Политическое поведение: общие проблемы. *Политическая наука: Новые направления*. Москва, 1999. С. 235–261.
6. Ленк К., Гочевар Р. К. Вебер. *Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера*. Київ, 2002. С. 437–451.
7. Мелешкина Е. Ю. «Воронка причинности» в электоральных исследованиях. *Полис*. 2002. № 5. С. 47–53.
8. Политология: Энциклопедический словарь / общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. Москва, 1993. 431 с.
9. Северинюк В. М. Політична поведінка: проблеми теорії та методології : монографія. Київ ; Запоріжжя, 2009. 432 с.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2017.

Северинюк В. М. Концепция «социального действия» (поведения) в исследованиях Макса Вебера и политического бихевиоризма

В статье рассмотрены исторический и методологический характер политического бихевиоризма. Указано, что это направление в политологии возникло в середине 20-х гг. XX в. и господствовало в 1960-х, а затем пережило кризис. Предложена и исследована авторская гипотеза о существовании некоторых сходных черт между методами научного творчества М. Вебера и методологическими установками и практическими результатами политического бихевиоризма.

Ключевые слова: социальное действие, политическое поведение, социально действующий индивид, мыслящий избиратель, рациональный выбор, идеологически-нормативные ценности, идеальные типы, эмпирическая методика.

Severiniuk V. The Concept of «Social Action» (Behavior) in the Studies of Max Weber and Political Behaviorism

The historical and methodological nature of political behaviorism is considered. This trend in political science arose in the mid 20's of the twentieth century and prevailed until the 1960s, and subsequently went through a crisis. The mentioned trend possessed the following characteristic features: the weakening of scientific interest in state institutions of power, which determine the official content of politics; focusing researchers on real political actions (facts) – the behavior of individuals in specific political situations; the use of «universal» methods of collecting empirical data (public opinion polling, testing, questionnaires, etc.); strict systematization of the collected material in order to establish «regularities» in the political behavior of people; mandatory confirmation of the findings by facts based on quantitative indicators and can be mathematically calculated; separation of purely analytical conclusions from value-ideological evaluations, conceptual statements; the desire for independence of scientific researches from the apparatus of political power, official and party ideology.

An author hypothesis about the existence of some similar features between the methods of M. Weber's scientific creativity and methodological guides and practical results of political behaviorism was proposed and researched. It is established that the methodology of Max Weber and the postulates of political behaviorism combine the following features: 1) the concept of «social action» – human behavior, which is the main subject of scientific analysis; 2) a priority methodological guideline for the study of a «socially effective individual» that is the bearer of «personally meaningful values»; 3) the study of the generalized «rational sense» of social action and the search for «intellectual voter»; 4) refusal of ideological and normative assessments in the course of scientific research; 5) orientation towards «ideal scientific types» (M. Weber) and «pure, mathematically proven scientific knowledge» (behaviorists).

Key words: social action, political behavior, socially active individual, intellectual voter, rational choice, ideological and normative values, ideal types, empirical technique.